

УДК 821.161.2 – 94.09

ЧЕРКАШИНА Т. Ю.

ФОРМУВАННЯ ЖАНРІВ СПОГАДОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Статтю присвячено розглядові історії формування жанрової системи української літератури особистого спогаду. Автор статті досліджує історію виникнення й розвитку основних жанрів української мемуарної, автобіографічної, щоденникової й епістолярної літератури з часів античності до початку XXI століття. Зокрема, аналізуються жанри есе, мемуари, автобіографія, лист, щоденник, діаріум, сповідь, апологія, літературний портрет, спогади, автобіографічний нарис, записна книжка, нотатки, абеткова автобіографія, автогеобіографія, online щоденники, блоги, мікроблоги тощо.

Ключові слова: література особистого спогаду, мемуаристика, автобіографіка, щоденникова література, епістолярій, жанр.

Література особистого спогаду об'єднує нефікційні розповіді реально існуючої людини про те, свідком або безпосереднім учасником чого вона була особисто. Цей різновид документального письма має кілька структурних (як-от мемуаристика, автобіографіка, щоденникова література, епістолярій тощо) та тематичних (подорожня, військова, табірنا, літературно-мистецька та ін.) різновидів, які вже привертали уваги вітчизняних зарубіжних науковців. Так, різноманітні аспекти мемуаристики були предметом розгляду Л. Гінзбург, А. Тартаковського, І. Янської, В. Кардіна, О. Галича, О. Мішукова, Т. Томіліної, О. Скнаріної, В. Пустовіт та ін.; до проблем автобіографічного письма зверталися Г. Міш, Ж. Гюсдорф, Д. Олні, Ф. Лежен, І. Шайтанов, О. Галич, Г. Маслюченко, Т. Гажа, А. Цяпа, Т. Гаврилів, С. Сіверська та ін.; щоденникову літературу досліджували Ф. Лежен, О. Галич, Г. Костюк, А. Ільків, К. Танчин, А. Кочетов та ін.; історико-літературними та теоретичними питаннями епістолярної творчості займалися

В. Кузьменко, М. Коцюбинська, Г. Мазоха, Л. Курило, М. Назарук та ін. Більшість вже наявних теоретичних робіт з проблем літератури особистого спогаду стосуються розгляду її окремих жанрів і видів, при цьому, не так вже багато робіт, які б досліджували спогадову літературу комплексно як складну ієрархічну систему.

Метою нашої статті ми обрали розгляд історії виникнення основних жанрів спогадової літератури, що побутують в українському письменстві, питання, що й сьогодні викликає чимало дискусій науковців через рухливість жанрових меж і невиробленість єдиної загальноживаної термінології на означення жанрів літератури особистого спогаду.

Перші розповіді про себе й своє життя з'явилися ще в часи античності. Саме тоді беруть початок більшість з відомих нині жанрів спогадової літератури, як-от мемуари, автобіографія, щоденник та ін., проте до XVII–XVIII століть йшлося, здебільшого, про синкретичні твори, які поєднували в собі риси кількох видів літератури – мемуарної, автобіографічної, подорожньої, духовної, філософської, історичної і т. ін., історії власного життя могли писатися від третьої особи й бути складовою історичних хронік та літописів. Як пише А. Златар, сербський дослідник середньовічної автобіографії: «До XVIII століття можна було писати про себе найрізноманітнішими способами й власним біографіям давати різноманітні назви: «Історія моїх невдач», «Сповіді», «З мого життя...». Назви творів часто містили в собі й показники своєї жанрової класифікації. Крім того, автори не були обмежені законами форми: від оповіді про когось або чогось іншого, від чужої біографії можна було перейти до власної, від загальної історії до часткової, від філософії до розповіді, від візії до опису (*Тут і надалі переклад наш. – Т. Ч.*)» [6, 34].

На перетині різних видів літератури опинився й жанр *есе*, що виник у XVI столітті, і який визначають як «прозовий твір невеликого обсягу та вільної композиції, що виражає індивідуальні враження й думки з конкретного приводу чи питання, й котрий заздалегідь не претендує на

визначальну або вичерпну трактовку предмета» [7, 1246—1247]. Його поява була зумовлена інтелектуальними зрушеннями й змінами суспільної свідомості, спричиненими початком книгодрукарства; відкриттям Америки Х. Колумбом у 1492 р., подорожами В. да Гама (1497) й Ф. Магеллана (1519-1522), що довели правдивість теорії про те, що Земля кругла; поділом католицької церкви на католицизм і протестантство й релігійними війнами, що виникли після цього; загальною політичною нестабільністю і т. ін. Жанр есе дав змогу авторам виразити власну світоглядну позицію з будь-якого питання, через що він і був включений пізніше до масиву текстів літератури особистого спогаду. Першим зразком нового жанру стали «Есе» французького мислителя й письменника М. Монтеня, які він писав з 1570 року до самої смерті в 1592 році, і в яких він спробував розібратися в більшості питань, що хвилювали тогочасну ренесансну людину, у тому числі й в питанні «Чим я є?» («Que suis-je?»).

Однак більшість з відомих нині спогадових жанрів, у сучасному їх розумінні, були сформовані в англійській та французькій літературах Нового часу.

Так, із XVII століття в самостійний жанр літератури виокремилися **мемуари** – прозова нефікційна розповідь автора про реальні історичні, соціальні, культурні і т. ін. події учасником або свідком яких він був особисто та про видатних людей, з якими його зводила доля. Найбільшого поширення протягом XVII–XVIII століть мемуари отримали у французькій та англійській літературах, де з'явилися твори кардинала де Реца («*Mémoires du cardinal de Retz, contenant ce qui s'est passé de remarquable en France pendant les premières années du Regne de Louis XIV*», 1675-1677), герцога Сен-Сімона («*Mémoires de Louis de Rouvroy, duc de Saint-Simon*», 1694-1723), сера Е. Людлова («*The memoirs of Edmund Ludlow, lieutenant-general of the horse in the army of the commonwealth of England, 1625-1672*»), сера Д. Рересбі («*The memoirs of the honourable Sir John Reresby, bart. and last governor of York, 1634-1689*») та ін. Перші мемуари були військово-політичного характеру й

усправляли діяльність французького короля Людовіка XIV та англійської королеви Єлизавети, і лише з кінця XVIII – початку XIX століть мемуаристи звернули увагу на інших відомих людей.

У другій половині XVIII століття із мемуарів виокремилася *автобіографія*, прозовий опис дійсної історії приватного життя автора, написаний ним самим. Появу автобіографії більшість науковців (зокрема, Ф. Лежен, В. Безрогов та ін.) пов'язують із змінами суспільної свідомості, що відбулися в цей час, коли отримала поширення ідея цінності кожної людини та кожного моменту її життя [1, 145]. Тогочасні автори звернулися до історії формування й розвитку своєї особистості, розповіді про власний життєвий шлях, тим самим протиставивши індивідуально-спрямовану автобіографію суспільно-історично орієнтованим мемуарам. За твердженням французького дослідника Ф. Лежена, автобіографія з'явилася майже одночасно в більшості літератур Європи й світу [13, 43]. У Франції, і у світі загалом, першою автобіографією стала «Сповідь» («Confessions», 1770) Ж.-Ж. Руссо, у Німеччині зародження жанру автобіографії пов'язують з появою творів «Юність Генріха Стіллінга» («Heinrich Stillings Jugend», 1777) Й. Г. Юнга та «Антон Райзер» («Anton Reiser», 1785-1790) К. Ф. Моріца, у США – з автобіографією («Memoirs», 1771-1788) Б. Франкліна, в Англії – з автобіографією («Memoirs», 1796) Е. Гіббона. Більшість із цих творів були вперше опубліковані й набули широкої популярності вже після смерті авторів (як у випадку з автобіографіями В. Альф'єрі, Е. Гіббона та Б. Франкліна). В українській літературі жанр автобіографії бере свій початок з середини XIX століття, з часу появи твору «Моє життя» (1860) П. Куліша.

У XVII–XVIII століттях у літературний жанр виокремилися *листи*. При королівських дворах і в паризьких літературних салонах вони «гнали роль газети» [12, 68]. З них дізнавалися новини, їх захоплено читали. Як правило, вони призначалися не лише адресатові, а й усім до кого вони могли потрапити в руки. Найкращі зразки епістолярного жанру друкувалися для широкого розповсюдження. З XVIII століття листи отримали політичної

гостроти, і класикою жанру стала кореспонденція Вольтера, яку він писав щодня протягом усього життя, «Листи до Малерба» («Lettres à Malesherbes», 1762) Ж.-Ж. Руссо, «Літературна кореспонденція» («Correspondance littéraire», 1778-1780) Д. Дідро, епістолярій, що був одночасно політичного, філософського й особистого характеру.

У XVII столітті в Англії відбулося *становлення щоденника* як жанру літератури (йдеться зокрема про щоденники С. Піпса та Д. Івліна), і як пояснює український дослідник О. Галич: «Надзвичайний поштовх для розвитку щоденникового жанру в західноєвропейських літературах пов'язаний з сентименталізмом, що культивував інтерес до внутрішнього світу особистості шляхом «самоспостереження» [4, 53]. Типологічною особливістю щоденника як жанру стала поденна фіксація не лише навколишнього життя автора (суспільно-політичного, культурного, повсякденного), а і його думок, почуттів, емоцій.

Доба сентименталізму, з її тяжінням до опису почуттів, спричинила *розвиток спогадової белетристики*, творів, в яких дійсні події та факти з життя автора й людей з його оточення переосмислюються, художньо обробляються та подаються у вигляді нібито фіктивної історії з вигаданим сюжетом і персонажами. Спочатку в англійській, а згодом і в інших літературах, почали виникати нові жанрові (як-от роман у листах) й тематичні (наприклад, мемуарний, автобіографічний, подорожній роман) модифікації вже усталеного романного жанру («Рене» («René, ou les Effets des passions», 1802) Шатобріана, «Дитинство. Юність» («Детство. Отрочество. Юность», 1852-1856) Л. М. Толстого, «Художник», «Музикант» Т. Шевченка). Спільним для цих творів був амбівалентний характер письма, бо, з одного боку, йшлося про документальні мемуари, автобіографію і т. д. з їх тяжінням до відтворення дійсної історії з життя, а з іншого, – про фікційний жанр роману, який передбачав вигаданий сюжет і персонажів.

Подальшого розвитку отримали відомі з античності автобіографічні жанри сповіді та апології.

Сповідь, за визначенням Ю. Коваліва, – це «літературно-мемуарний жанр, у якому автор вдається до саморозкриття, зізнається у своїх переживаннях, думках, висвітлює інтимні подробиці свого життя тощо» [8, 426-427]. Перші сповіді (зокрема «Сповідь» («Confession») Св. Августина) мали характер духовно-релігійних зізнань, часто містили мотиви покаяння в скоєних гріхах. З XVIII–XIX століть вони отримали більш світський характер і стали різновидом інтимної автобіографіки.

Апологія – жанр відомий ще з античних часів як «беззастережний захист певних положень, теорії чи особи» [9, 58]. Свою назву він отримав від грецького слова *apologia*, що означає «захист, виправдання». Первісно йшлося, здебільшого, про захисні промови на оборону певної особи чи віри, а з XVIII–XIX століть з'явилися апології-самовиправдання, які стали різновидом інтимної автобіографіки.

В українській літературі жанри сповіді та апології виступають, як правило, складовими елементами інших літературних жанрів, зокрема автобіографії (як наприклад «Моє життя» П. Куліша або «Автобіографія» М. Драгоманова).

XIX століття принесло появу нових жанрів спогадової літератури. У цей час з мемуарів в самостійний літературний жанр виокремився *літературний портрет*. Як відзначає О. Галич: «Письменник, який працює в жанрі літературного портрета, намагається через одну або кілька зустрічей з героєм показати цілісність, складність і багатогранність його особистості. При цьому він прагне досягти портретної схожості, що теж визначає специфіку жанру» [3, 336]. Як відзначає І. Василенко: «У центрі уваги автора літературного портрета завжди знаходиться особистість героя» [2, 11], його зовнішність, риси вдачі, оскільки метою створення літературного портрета є «прагнення автора спогадів відтворити в пам'яті постать людини в її найхарактерніших рисах» [2, 10].

В окремий жанр мемуарної творчості виділилися *спогади*, які можна визначити як сукупність асоціативно-ретроспективних згадок про знайому

людину чи певні події з власного життя. На відміну від мемуаристів та автобіографів, автори спогадів не ставлять собі на меті цілісне відтворення образу відомого знайомого чи зображених подій, йдеться лише про фрагментарні уривчасті спомини. Хоча цей жанр почав активне побутування з XIX століття (зокрема, «Музичні спогади» Р. Маунт-Еджкамба («Musical Reminiscences of the Earl of Mount Edgcumbe»), спогади Г. К. Робінсона («Reminiscences», 1869) та ін.), своє теоретичне обґрунтування він отримав лише з другої половини XX століття (дивись з цього приводу роботи Ж. Гюсдорфа [10], Ф. Лежена [13], Ж.-Ф. Міро [14] та ін.).

З середини XIX століття, з розвитком літературної критики та видавничої справи, бере свій початок *жанр автобіографічного нарису*, в якому відомі на той час автори робили короткий огляд власного життєвого й творчого шляху. Як правило, ці твори писалися на прохання конкретних дослідників і видавців художніх творів, енциклопедій, довідників тощо. В українській літературі жанр автобіографічного нарису представлений з середини XIX століття автобіографічною заміткою Т. Шевченка, автобіографічними нотатками І. Франка, О. Кобилянської, Н. Кобринської та ін.

У цей же час завдяки появі біографічного методу Ш.-О. Сент-Бева й вченню І. Тена, виникла цікавість до письменницьких записних книжок, які почали розглядатися як самостійний літературний жанр, що являє собою спорадичні записи, які «відображають теперішній для письменника час» [5, 43] і складаються, як правило, з розрізених думок, планів майбутніх творів, попередніх замальовок і т. ін. Тим самим вони стають ключем до розуміння творчої лабораторії письменників, і як відзначає О. Галич, «зі сторінок записної книжки письменник постає перед читачем один на один без будь-яких посередників. Кожна записана ним думка, уривок фрази, окреме слово допомагають чіткіше зрозуміти хід його мислення, емоції та настрої, що виплескувалися в рядки його творів» [5, 43]. Популярності набули записники В.Гюго, Г. Флобера, Е. Золя та ін. В українській літературі більш відомими

стали записні книжки письменників ХХ століття (як-от записники С. Васильченка, О. Довженка, П. Тичини, О. Гончара та ін.).

На межі ХІХ–ХХ століть в окремий літературний жанр виокремилися *нотатки*, тобто «розрізнені записи, що ведуться вряди-годи і не мають чіткої хронології» [5, 44], для них, на думку О. Галича, характерна «відносність хронології, нерегулярність записів, фрагментарність, уривчастість, різка зміна сюжетів, ракурсів зображення тощо» [5, 44]. Тематика нотаток є різноманітною – літературні портрети письменників, підготовчі матеріали майбутніх книг, роздуми над життям і т. ін. В українській літературі нотатки як жанр виокремилися з ХХ століття («Літературно-мистецькі записи» й «Як я писав» П. Тичини, нотатники Є. Маланюка та ін.).

Однак незважаючи на появу окремих жанрів спогадової літератури, що мали низку спільних типологічних ознак, література ХVІІІ–ХІХ століть полишила кілька знакових творів, які й сьогодні не піддаються чіткій жанровій дифеніції. Йдеться, здебільшого, про твори, що опинилися на перетині мемуарів і автобіографії (як наприклад, «Поезія і правда» («Dichtung und Wahrheit: aus meinem Leben», 1831) Й.-В. Гете, «Замогильні нотатки» («Mémoires d'outre-tombe») Шатобріана та ін.). Синтез автобіографії, мемуарів, літературного портрету, історичної хроніки являє собою «Минуле і думи» («Былое и думы») Герцена. Жанрова приналежність цих творів і досі викликає жваві суперечки в колі літературознавців.

ХХ століття дало багато нових, часом дивних, жанрових і видових форм, як відзначає В. Безрогов: «Є «автобіографії», повністю вигадані своїми укладачами, а є справжні спомини, сховані під неавтобіографічною назвою. Є «автобіографії в автобіографії», де автор робить предметом дослідження себе під час написання автобіографії. Є спогади, що являють собою ніби «розрізану» й перемішану з іншими текстами автобіографію» [1, 147].

Наприкінці ХХ – початку ХХ століття автобіографічна література поповнилася за рахунок нових жанрів, як-от абеткова автобіографія й автогеобіографія.

Абеткова автобіографія – це творчий проект англійських і американських університетів і коледжів, який досить швидко набув світового розповсюдження завдяки мережі Інтернет. Її особливістю є чітко окреслена структурна схема побудови текстової площини. Вона обов'язково має складатися з коротких історій чи розділів, розташованих за алфавітом; мати назву, що починається з відповідної літери, як-от «В» – «Baseball», «F» – «Family» і т. ін.; і мати відповідне чітке графічне виділення кожного розділу. В українській літературі жанр абеткової автобіографії представлений книгою О. Кривенка та В. Павліва «Енциклопедія нашого українознавства», яку згодом було розширено до країнознавчого Інтернет-проекту «Енциклопедія нашого українознавства ім. Кривенка». Абеткова автобіографія є децентрованим асоціативно-психологічним твором, в якому основну увагу приділено найяскравішим життєвим спогадам автора. Алфавітні розділи можуть бути присвячені важливим чи не дуже подіям з життя автора; знайомим людям; матеріальним і абстрактним речам, які викликають в уяві пережиті раніше яскраві відчуття і т. ін. Абеткова автобіографія будується не за хронологією, а за асоціацією, яку викликає та чи інша літера алфавіту, і обов'язковим є лише чітке дотримання алфавітної послідовності.

Автогеобіографія – це асоціативна розповідь автора про відвідані ним місця, інакше кажучи, авторська географічна мапа з особистими спогадами й коментарями. Цей вид автобіографічного письма виник на початку 2000-х років у США і згодом завдяки Інтернет-мережі отримав поширення іншими країнами світу. Автогеобіографія може мати найрізноманітніші структурні форми, зокрема так само як і абеткова автобіографія, може будуватися за алфавітним принципом (як наприклад, «Лексикон інтимних міст» Ю. Андруховича). Об'єднавчим критерієм при цьому є тематика – авторська особиста географія.

Розповсюдження комп'ютерної мережі Інтернет дало також появу нових жанрів щоденникової літератури – online щоденників, блогів і мікроблогів.

Online щоденники – це щоденники, що ведуться на особистих або спеціалізованих сайтах мережі Інтернет. Вони беруть свій початок у США з 1994 року, з часу появи мережевого щоденника Клаудіо Пінханеса «Відкритий щоденник» («Open Diary»). У цей час поширення набули також щоденники Джастіна Холла, Каролін Бьорке, Брайана Сазерленда, Девіда Сігела та ін.

Згодом вони трансформувалися в *блоги* – мережеві щоденники, що ведуться на спеціальних Інтернет-сайтах і являють собою сукупність особистих записів в хронологічному порядку (від останньої за часом до першої) про суспільно-політичне, громадсько-культурне, духовне, приватне життя блогера та країни й можуть супроводжуватися фотознімками і мультимедіа. Перші блоги беруть свій початок з 1990-х років у США, проте найбільшої популярності вони набули з 2000-х років, з часу появи перших об'єднаних сайтів блогерів.

З часу появи американської соціальної мережі Twitter значного поширення набули *мікроблоги* – короткі місткі записи на будь-яку тему, що інколи супроводжуються фото або відео. На відміну від блогу, мікроблог, або мікропост, складається лише з кількох слів або речень і їх основне призначення «інформувати своїх друзів чи колег про події, які відбулися в житті користувача» [11].

Таким чином, література особистого спогаду пройшла протягом століть складний еволюційний шлях, внаслідок чого в ній виокремилася низка мемуарних, автобіографічних, щоденникових й епістолярних жанрів, система яких є відкритою й постійно поповнюється новими жанрами та жанровими різновидами. Наше дослідження даної проблематики не є вичерпним і її подальший розгляд допоможе краще осягнути сутність літератури особистого спогаду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безрогов В. Г. Автобіографія і історія: деякі коментарії історика до автобіографічних досліджень / В. Г. Безрогов // Хеннінгсен Ю. Автобіографія і педагогіка / Ю. Хеннінгсен ; пер. з нем. В. А. Волкова. — М. : Изд-во УРАО, 2000. — С. 133—180.
2. Василенко І. М. Специфіка літературного портрета як жанру сучасної української мемуарної прози : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.06 «Теорія літератури» / І. М. Василенко. — Дніпропетровськ, 1997. — 22 с.
3. Галич О. Теорія літератури : підручник / О. Галич, В. Назарець, Є. Васильєв ; за наук. ред. О. Галича. — К. : Либідь, 2001. — 488 с.
4. Галич О. А. У вимірах non fiction: щоденники українських письменників ХХ століття : монографія / О. А. Галич. — Луганськ : Знання, 2008. — 200 с.
5. Галич О. А. Українська документалістика на зламі тисячоліть : специфіка, генеза, перспективи : монографія / О. А. Галич. — Луганськ : Знання, 2001. — 246 с.
6. Златар А. Автобіографія глазами исследователей средневековья / А. Златар // Автоинтерпретация : сб. статей / под ред. А. Б. Муратова, Л. А. Иезуитовой. — СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1998. — С. 33—54.
7. Литературная энциклопедия терминов и понятий / под ред. А. Н. Николюкина. — М. : НПК «Интелвак», 2003. — 1600 стб.
8. Літературознавча енциклопедія : у 2-х т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. — К. : Академія, 2007. — Т. 2. — 2007. — 624 с. (Енциклопедія ерудита).
9. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. — К. : Академія, 1997. — 752 с.
10. Gusdorf G. Lignes de vie: Les écritures du moi / G. Gusdorf. — Paris : Odile Jacob, 1991. — 430 p.

11. <http://uk.wikipedia.org/wiki/Мікроблогінг>
12. La littérature française: les grands mouvements littéraires du XVIIe siècle / présentés par Carol Narteau et Irène Nouaihas. — Paris: Librio, 2009. — 96 p.
13. Lejeune P. L'autobiographie en France / P. Lejeune. — deuxième édition. — Paris : Armand Colin, 2004. — 192 p.
14. Miraux J.-P. L'autobiographie: Ecriture de soi et sincérité / J.-P. Miraux. — troisième édition. — Paris : Armand Colin, 2009. — 128 p.

ЧЕРКАШИНА Т. Ю.

ФОРМИРОВАНИЕ ЖАНРОВ ЛИТЕРАТУРЫ ЛИЧНЫХ ВОСПОМИНАНИЙ

Статью посвящено рассмотрению истории формирования жанровой системы украинской литературы личных воспоминаний. Автор статьи исследует историю возникновения и развития основных жанров украинской мемуарной, автобиографической, дневниковой и эпистолярной литературы со времен античности до начала XXI века. В частности, анализируются жанры эссе, мемуары, автобиография, письмо, дневник, диариуш, исповедь, апология, литературный портрет, воспоминания, автобиографический очерк, записная книжка, записки, алфавитная автобиография, автогеобиография, online дневники, блоги, микроблоги.

Ключевые слова: литература личных воспоминаний, мемуаристика, автобиографика, дневниковая литература, эпистолярный жанр.

CHERKASHYNA T.

FORMATION OF SELF-WRITING GENRES

The article is devoted to the study of the history of formation of the Ukrainian self-writing genre systems. The history of the origin of principal genres of the literary memoirs, autobiographical literature, diaries, epistolary writing from the Antiquity Age to the beginning of the XXI century and their basic

tendencies of development are investigated too. The author of the article analyzed the self-writing genres such as essay, memoirs, autobiography, letter, diary, diariush, confession, apology, literary portrait, reminiscences, curriculum vitae, notes, alphabiography, autobiogeography, online diary, blog, microblog.

Key words: self-writing works, literary memoirs, autobiographical literature, diaries, epistolary writing, genre.

Стаття надійшла до редколегії 25.12.2012 р.